

ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ П. КУЛІША

Знаковою постаттю українського національного відродження XIX ст. постає непересічна особистість видатного українського письменника, політичного і громадського діяча, автора першої української граматики яку український народ в честь її автора з любов'ю назвав «кулішівкою», Пантелеймона Куліша. Сучасні вітчизняні дослідники постійно звертаються до його творчої наукової спадщини.

Водночас, якщо життєвому шляху, громадській і політичній діяльності та науковим досягненням цієї видатної особистості присвячена значна увага дослідників, то відповідні особливості тієї історичної епохи в якій жив Пантелеймон Куліш, зазвичай, залишались поза увагою переважної більшості авторів. У зв'язку з цим, на нашу думку, дослідження історичних умов життя та діяльності П.Куліша дасть можливість більш багатогранно підійти до творчого аналізу його наукових і громадсько-політичних досягнень.

Важливим фактором, який визначає атмосферу тих часів коли жив і творив мислитель є його життєвий рівень та широких верств людей котрі оточували П.Куліша впливаючи на формування його громадсько-політичних поглядів, творчості та наукової діяльності. Зважаючи на той факт, що в умовах нинішньої глобальної економічної кризи проблема життєзабезпечення широких верств населення України має неабияку актуальність, за нашим переконанням, дослідження динаміки життєзабезпечення різних категорій людей в минулі часи дасть можливість відстежити з точки зору історичної ретроспективи як змінювався життєвий рівень населення України під впливом різних політичних, економічних і соціальних змін які відбувалися на території підросійських земель України протягом «довгого» XIX ст.

На сучасному етапі життєзабезпечення людей науковці тісно пов'язують з поняттям життєвого рівня. Останнє є доволі складним і містить у собі низку різноманітних показників. Загалом життєвий рівень розглядають як соціально-економічну категорію, котра характеризує ступінь задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей. Він передбачає не лише задоволення потреб фізичного життя, а й потреб, народжених певними суспільними умовами, за яких люди перебувають та виховуються. Цей рівень визначається, з одного боку, ступенем розвитку самих потреб людей, з іншого – кількістю і якістю життєвих благ та послуг, призначених для їхнього задоволення. Він пов'язаний з відтворенням головної виробничої сили суспільства – населення. Життєвий рівень є відображенням соціального стану суспільства і характеризується системою кількісних і якісних показників: загальним обсягом споживчих благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, обсягами заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці, тривалістю робочого дня та вільного часу, житловими умовами, розвитком освіти, охорони здоров'я та ін. Його динаміка та диференціація обумовлені ступенем розвитку виробничих сил та пануючих виробничих відносин. На життєвий рівень вирішальний вплив мають політика та ідеологія, а також рівень розвитку виробництва предметів споживання. Крім того, він визначається обсягами національного багатства та залежить від накопиченого особистого майна людей. Негативний вплив на рівень життя населення має безробіття та аграрне перенаселення¹.

Зважаючи на вищесказане, метою даного повідомлення необхідно вважати вивчення динаміки основних показників життєвого рівня як П.Куліша так і представників інших соціальних груп на території підросійських земель України в ХІХ ст. Поза всяким сумнівом, ґрунтовне вивчення життєзабезпечення певних категорій населення за часів П. Куліша вимагає більш ретельного вивчення, однак, брак джерел та не розробленість цієї теми у вітчизняній історіографії наштовхує на думку про здійснення такого роду наукової розвідки лише по певних виявлених нами фактах.

Якщо торкнутися життєзабезпечення П.Куліша, слід сказати, що: «Матеріальне положення Куліша, що від катастрофи в 1847 р. ніколи не було світле, з кінцем 1863 р. стало майже безвихідне. Спроби з хутірним хазяйством, упадок з трудом придбаної друкарні, в котру вложив чимало гроша, а також деякі видавництва, загнали його в довги, яких не було чим сплачувати. Згадуючи свої переживання в пізнішій листі до одного зі своїх приятелів, Куліш писав: «В 1864 році я находився в положенню невиклатного довжника, почасти ізза захоплення українською ідеєю до величезного ентузіазму. З сього прикрого й безвихідного положення спас мене Мілютін...». Не було іншого виходу, як шукати урядової посади, котра дала би йому спрому до дальшого існування, заспокоєння своїх вірителів, а може й виконання деяких плянів, з котрими від довшого часу носився, от хоч би видавання українського журналу»².

У пошуках заробітку і для того, щоб розрахуватися з боргами та покращити своє матеріальне становище Куліш приїхав до Санкт-Петербургу де була можливість обійняти високооплачувану посаду на державній службі. «Були се значні, керівничі та при сім добре платні посади, бо призначували їм по 300 карб. річної платні, а крім сього по 1000 карб. на обїздки. Для порівняння згадати б, що гімназійні вчителі побирали тоді по 600–800 р. річно»³.

Разом з тим, П.Куліш не погоджувався на такі посади і шукаючи більш високооплачувану службу в Російській імперії приїжджає до Варшави: «Про сю свою кандидатуру Куліш писав Д.С.Каменецькому пізніше, вже після приїзду до Варшави: «Проти назначення мене директором один «чин» спротивився тому, що він поручав двох своїх директорів, але їх не прийняли на тій підставі, що їх не знають особисто. А що мене також не знали особисто, то великий чин побідив малого чина його ж оружієм, відказуючися затвердити моє назначення. Я й радий сьому, бо у Варшаві місце вже віддане, а на провінцію мені відсіля не хотілося б їхати більше, ніж із Петербурга. Служба на провінції була би для мене дуже утяжлива навіть при найліпших матеріальних умовах»⁴.

Як видно зі слів Куліша, він не бажав втрачати можливість перебування у вирі соціально-політичного життя і прагнув отримати службу в одному із значних адміністративних центрів Російської імперії. Таким місцем виявилася столиця Польщі: «В Варшаві справа швидко прийняла корисний оборот і Куліш мав незабаром можливість навіть вибирати між двома добре платними посадами. З одного боку Арцімович, котрий улаштував своє бюро, жертвував йому місце в кодифікаційній комісії з платнею в 3000 карб. в рік. З другого боку була спромога приміститися в тім уряді, до котрого Куліша спрямував Мілютін, а саме в установчім комітеті»⁵.

Таким чином П. Куліш отримав можливість навіть вибирати між двома високооплачуваними державними посадами кращу: «А що Арцімович запрошував Куліша на посаду з платнею 3000 карб. в рік, то Соловійову не випадало давати йому менше, тому предложив 3600 карб. річно, платних від 1 грудня 1864 р. Куліш волів остати в установчім комітеті і прийняв запрошення Соловійова. Запевнившись згодою з боку намісника, Соловійов вніс справу на засідання установчого комітету, котрий на зсіданню 5 (17) січня 1865 р. прийняв до відома, що губернський секретар Пантелеймон Олександрович Куліш на підставі апробати намісника з 23 грудня (4 січня) 1864 р. став приділеним до установчого комітету («состоящим при комитетъ») з платнею 300 карб. місячно. Особливо радувала його та обставина, що як урядовець до окремих доручень не був зв'язаний канцелярськими приписами і не мусів відсиджувати урядових годин у бюрі, а виконував поручені йому роботи дома і тільки двічі в тиждень являвся у начальника для усного обговорення ділових справ»⁶.

Крім основного заробітку П. Куліш мав можливість ще й підробляти та отримувати матеріальну допомогу від відомих меценатів: «Арцімович задумав видати збірник матеріалів для устрою місцевої адміністрації в російськім перекладі і Куліш перебрав на себе редакцією, за що діставав окрему винагороду 1500 карб. річно.... За протекцію кн. Черкаського дістав 27 марта 1866 р. одноразову підмогу 1200 карб.»⁷

Як свідчать вищенаведені дані після довгих поневірянь П.Кулішу все ж доля посміхнулась і він отримав високооплачувану посаду державного чиновника з якнайкращими умовами праці. Просування по службі не застало довго себе чекати: «Незабаром указом з Царського Села 26 червня (10 липня) 1866 р. цар іменував Куліша директором відділу духовних справ у Польським Королівстві, а 19 (31) липня Куліш перебрав вже свій новий уряд. Платню тепер йому підвищено на 5062,5 карб., так, що разом з винагородою за редагування «Сборника» діставав 6562,5 карб. річно»⁸.

Проте, згодом П.Кулішу довелося відмовитися від цієї посади: «Він вернув на своє попереднє місце з підвищеною на 900 карб. платнею й разом з винагородою за редагування «Сборника» мав 6000 карб. річного доходу, тоб-то тільки на 562,5 карб. менше ніж за піврічний час виснажуючого його фізично й морально директорування, котрого сам хотів збутися»⁹.

Разом з тим, через хворобу П.Кулішу невдовзі довелося залишити службу. При виході у відставку «...окремим встановленням намісник поручив виплатити йому на відхідне за попередні праці окремий додаток у висоті цілорічної платні, тобто 4500 карб.; при сім поручив папери й урядування передати своєму наслідникові Ревякіну».

Крім того, після закінчення роботи над «Сборником» при віддані його до друку П.Куліш отримав окрему нагороду: «...За се крім звичайної редакційної платні дістав після закінчення видавництва окремо 2000 карб. нагороди»¹⁰. Оскільки П.Куліш займався активною видавничою діяльністю викликає інтерес прибутковість видавничої справи в ті часи. У зв'язку з тим, що фінансових документів по здійсненню видання праць П.Куліша за його життя не залишилось звернімося до подібної документації інших авторів. Особливе зацікавлення представляє «Переписка С.М.Ходецкого с книжными магазинами Д.Е.Кожанчикова, А.Смирдина, И.Глазунова, Салаева и др. о продаже его книги «Уроки естественной истории для учащихся девиц и юношества, письмо художника Петрова об издании атласа для нее и др. материалы. 1859–1861 гг.»¹¹.

Зі сторінок цієї справи дізнаємося, що «Расходы по изданию «Уроков естественной истории»» які здійснювалися у м. Києві мали такий вигляд:

«5-го сентября дано смотрителю Шпрангеру для покупки в лавке Кочубея 24 стоп бумаги по 5 руб. стопа – 120 руб.

15 сентября дано наборщику – 1 руб.

7 октября дано наборщику – 1 руб.

25 октября дано наборщику – 1 руб.

30 октября дано типографському мальчику – 15 к.

8 ноября дано наборщикам – 2 руб.

4 декабря дано Шпрангеру еще на 2 стопы бумаги – 10 руб.

22 декабря дано наборщикам – 3 руб.

Типографским мальчикам на новый год – 40 коп.

15 января остальным наборщикам согласно обещания – 1 руб. 50 коп.

На водку палитурщику и извозчику за доставку книг – 1 руб. 40 коп.

Упложено в типографи – 198 руб. 67,5 коп.

Всего расходов по типографии – 340 руб. 12,5 коп.

(Общин расходы)

Печатание – 240 руб. 12,5 коп.

Пересылка – 61 руб. 3 коп.

Мелочи – 9 р. 64 коп.

Всего – 418 р. 36,5 коп.

Еще – 7 р. 57 коп.

Всего продано 510 экз. Виручено – 776 руб. 65 коп.

Доход – 358 р. 28,5 коп.»¹²

Як видно з вищенаведених даних, друкування і продаж своїх творів науковцями та викладачами у середині XIX ст. у м. Києві було доволі прибутковою справою, яка в досить короткий період давала високий дохід. Тим більше, що такий вид діяльності, як свідчить калькуляція, не підлягав оподаткуванню з боку держави.

Узагальнюючи вищенаведені факти можна стверджувати, що П.Кулішу вдалося знайти високооплачувану державну служ-

бу при доволі сприятливому режиму роботи який дозволяв вільно працювати над різними проектами маючи побічні джерела доходів. До того ж завдяки натхненній кропіткій праці П.Куліш почав поступово просуватися по службовій драбині отримуючи вищі управлінські посади які, відповідно, передбачали підвищене грошове утримання. П.Куліш міг отримувати і доходи від публікації власних творів. Однак, важкий стан здоров'я П.Куліша не дав змоги йому продовжити кар'єру чиновника і він був змушений вийти у відставку.

Окремим рядком слід сказати про рівень споживання П.Кулішем різноманітних благ. Безперечно, що поки він не мав постійного доходу рівень його споживання залишав бажати на краще. Проте, після стабілізації його фінансового становища у цій сфері намітилися позитивні зрушення. Так, після переїзду до Варшави: «З початком 1865 р. найшов вигідне мешкання в домі графині Бромірської на Мазовецькій вул. ч.1346, отже в самім осередку міста за 500 карб. в рік. Свій спосіб життя й бюджет своїх видатків з того часу подає в листі до Хильчевського: «Чи знаєш ти, що коштує мій обід ? – 21,5 коп. Припустім, що кава ранком і чай вечером коштують стільки ж. Ось тобі 50 коп. З візником etc. на круглий рахунок вийде мені на 1 карб. Я не курю, горілки не пію, тільки чарку і то не завсіди. Але кожної суботи обідаю ex officio в клубі. Се мені коштує в місяць 20 карбованців. Разом 50. Таким чином витрачаю на себе в рік 600 карб. та на одіж etc. 400=1000. Все ж таки багацько! Але останок значний також ! Виділивши з нього 1000 карб. на Олександрю Михайлівну і 500 карб. на квартиру, у мене останеться 4000 карбованців. Сьогодні обідаю в клубі за 5 карб. (з вином), а завтра за 21,5 коп. з чаркою горілки – і не находжу великої різниці».¹³

На помірні витрати киян на купівлю комунальних вигод за часів П.Куліша вказує в своїх публікаціях А.Макаров:

«Во что же реально обходились в конце 1870-х годов дрова конкретному жильцу недорогой квартиры доходного дома ? Скажем, учителю школы. Получая на руки чуть более 500 рублей в год, он платил хозяину дома за отопление своей двухком-

натной квартиры около 20 рублей. И это составляло около четырех процентов его годового заработка (или восемь-десять процентов от заработка в течение всего отопительного сезона)»¹⁴.

Складне становище за часів П.Куліша було у сфері водопостачання міст. А.Макаров відмічає: «В старом Кіеве каждое лишнее ведро¹⁵ воды, каждая стирка превращалась в проблему. В достатке была лишь известковая и невкусная вода из колодцев. Для стирок собирали в бочках дождевую воду, бучили (заливали кипятком с золой и отбивали скалкой) белье дома, а полоскать носили на Днепр. Такая стирка считалась наиболее гигиеничной. Состоятельные люди отдавали белье прачкам и за каждую выстиранную и выглаженную рубашку платили 10 копеек, что в доводопровдные времена (в 1860-х годах) составляло приличную сумму (грузчик в порту получал за день 75 копеек). Аристократы посылали свои кружева и шелка, рубахи и простыни из дорогого полотна на стирку в Голландию. Нетрудно представить, во что обходились подобные услуги»¹⁶.

Не кращою була ситуація з питною водою: «Можно было купить днепровскую воду у водовозов. Она стоила две копейки за ведро, и не всем было это по карману. Бедные мещане уже с утра ломали голову над дилеммой: купить ведро воды за две копейки, чтобы приготовить чай, борщ и другую еду, или же поесть хлеба на эти деньги (килограмм хлеба в 1866 году стоил около двух копеек)»¹⁷.

Разом з тим, розвиток науково-технічного прогресу позитивно впливав на вдосконалення задоволення споживачів побутовими вигодами. Так, після офіційного відкриття київського водогону 1 березня 1872 р. вартість водопостачання істотно зменшилась: «Первые коммунальные тарифы появились в нашем городе вместе с водопроводом. Их ввело основанное Амандом Струве Киевское общество водоснабжения. Расценки водников поразили киевлян своей дешевизной. Коммунальная вода продавалась из расчета одна копейка за четыре ведра, что в восемь раз дешевле, чем у водовозов. (С 9 июля 1890 года цена упала еще ниже, и за одну копейку можно было купить уже шесть ведер фильтрованной воды). За бочку в 40 ведер у водо-

разборных кранов и фонтанов брали всего 9 копеек (0,22 копейки за ведро). Из такого же расчета отпускали воду оптом и частным лицам и учреждениям – по 30–40 рублей в год. Цены отличались стабильностью, и в 1880-х годах хозяин усадьбы по Рейтарской, 19, где кстати, в одной из шести квартир жил знаменитый композитор Николай Лысенко, платил за воду 47 рублей 61 копейку. При желании каждый домовладелец имел право установить в своей усадьбе водомер. Первые приборы считали воду ведрами, и частники платили по тарифу 20,3 копейки за 100 ведер»¹⁸.

Якщо побіжно проаналізувати бюджет П.Куліша під час його служби у Варшаві то можна дійти висновку, що його сальдо мало позитивний баланс, а це у свою чергу дало можливість митцю поступово розрахуватися з кредиторами. Споживання житлових послуг, побутових вигод, харчових продуктів та одягу і взуття було на достатньому рівні і через розвиток науково-технічного прогресу невпинно покращувалось, що відповідало вимогам тогочасної пристойності. Транспортні витрати були незначними.

Про задоволення П.Кулішем своїх інтелектуальних, соціальних та духовних потреб збереглося небагато фактів. Однак, слід вказати, що: «Маючи тепер більше гроша, Куліш забажав виїхати на якийсь час у подорож за кордон. Вже в квітні 1865 р., пишучи до Костомарова, пригадував їхню спільну прогульку по Німеччині і над Середземне море, яку відбули в 1861 р. і захоплювався приїхати до Варшави, щоби відсіля вкупі з ним виправитися в Париж, Лондон і на Рів'єру».¹⁹

З вищенаведеного видно, що П.Куліш при наявності достатніх фінансових ресурсів не відмовляв собі у задоволенні здійснювати подорожі і мандрівки у якості туриста до різних країн Європи.

Представляє істотний науковий інтерес життєзабезпечення студентів університету Св.Володимира у м. Києві за часів П.Куліша. З віднайдених нами документів видно, що: «Годішні студенти Київського університету були зовсім розрізненими, бо статут університету 1867 року скасував об'єднання студентів, що існувало на підставі попереднього статуту університетів. По

цьому попередньому статуту студенти були членами корпорації університетської, що охоплювала всі галузі життя студентів, а інтернат, що тоді існував при київському університеті, ще більш скріплював об'єднання студентів, бо там як в центрі звичайно збирались не лише ті студенти, що жили в інтернаті, а й ті що жили на квартирах. За статутом 1863 р. в університеті був свій Суд, але йому підсудні були лише події студентів, що сталися в стінах університету й не було підсудні загальним судам»²⁰.

Далі автор розповідає про специфіку тогочасного студентського буття: «Життя в Києві за моїх часів було недорого, кімнату для студента можна було дістати за 4–6 карбованців на місяць. Я один раз в 1869 році знайшов кімнату за 2 крб. на міс, це було в маленькій низенькій хатині, господиня якої розділила досить велику кімнату дошками на 4 частини й здавала їх студентам. Коли я прожив тут один місяць, то завважив що мені стало трудно дихати бо прострїнь моєї кімнати була дуже невеличка й на другий місяць найняв просторнішу кімнату за 4 крб. на місяць.

Найбільш популярною їдальнею між студентами була їдальня Пілецької на Владимирській вулиці, не далеко від університету. Тут обід з трьох півпорцій страв коштував 4 крб. на місяць... і можна було зекономити по 20 коп. за 130 карток що дало економію за ті дні коли студент не обїдав.

Ця їдальня притягала до себе студентів тим, що хліба давали вволю і він завжди стояв на столі в час обїду, треба було знайти вільне місце за столом і тоді можна було їсти хліба без обмеження. Цим часто користувалися бідніші студенти, бо купивши одну порцію страви, можна було доповнити споживання хлібом. В їдальні що утримували самі студенти обїд з двох страв коштував 6 крб. на місяць і окремої одної страви не можна було дістати, а також хліб до обїду давали лише в певній порції. Через це їдальнею студентів користувалися лише заможніші студенти.

Велика більшість студентів за моїх часів була дуже бідна, репетиції (навчання чужих дітей по домах) були єдиним способом заробітку для студентів, але вони оплачувалися дуже дешево й їх трудно було знайти, бо Київ тоді був, як зазначено мною вище, малолюдним містом і студенти найбідніші буквально жи-

ли на гроші. Не мало було студентів що не мало й пальта й в холодну пору, замість пальта, вживали ковдри та інші сурогати теплового одягу. Мій земляк із Поділля, студент медичного факультету, мав репетицію на Печерську у підполковника Микитина, а сам жив недалеко єврейського базару і щоденно ходив для навчання трьох дітей за що одержував платню 5 крб. на місяць. Таких репетицій було більшість. Пам'ятаю в газеті «Киевский телеграф» надруковано було запрошення на репетицію студента для навчання п'яти дітей, з яких троє вчилися в гімназії, а двоє треба було підготувати до гімназії вдома. За цю роботу призначені були лише харчі та приміщення в кімнаті разом з дітьми й додано було, що студент може іноді їздити до університету, коли діти їхатимуть до гімназії у власному екіпажі. На цю репетицію знайшлося чимало студентів, що згоджувались бути репетитором, при чому виявилось, що запрошення на репетицію було надруковане якимось службовцем інтендантові. Скоро після цього в газеті «Киевлянин» надруковано було запрошення служника до їдальні студентів за платню в десять крб. на місяць й пояснено було, що служник повинен від першої до п'ятої години дня подавати в їдальні обіди відвідувачам їдальні. З приводу цих двох запрошень один студент надрукував в «Киевлянині» статтю, в якій зазначив як заможні інтелегентні люди цінують інтелектуальну працю бідноти, а редакція «Киевлянина», в передовій статті звернула увагу спільноти на таке сумне явище. Ці статті зробили велику сенсацію в Києві, але, розуміється це не допомогло підвищенню платні за репетиції.

Стипендій в університеті було небагато й вони переважно призначені були для студентів медичного та філологічного факультетів, для математичного факультету – дуже мало, а для юридичного зовсім не було стипендій. Крім стипендій університет видавав одноразові допомоги від 40 до 70 крб. на рік, але – лише тим студентам, що склали задовольняючі твори на теми, оголошені університетом та представили свідоцтво про свою бідність. Існувало також при університеті «Попечительство о недостаточных студентах», як приватна організація, членами якої були професори університету та сторонні особи, фонди

цього попечительства збиралися з членських внесків та з прибутків від балів, що їх Попечительство утворювало раз або два на рік на користь студентів. Попечительство це видавало дріб'язкові одноразові грошові допомоги, клопотало в університеті про звільнення бідних студентів від плати за навчання, а часами й само платило до університетської каси гроші за навчання. Але всі ці заходи попечительства охоплювали лише маленьку частину бідного студентства. Платня була 40 крб на рік за навчання, її треба було платити по півріччях по 20 карб, кожного півріччя університет виключав більш-меншу частину студентів за невіплату грошей за навчання, але й між тими студентами, що не були звільнені з університету багато було нужденних студентів.

В 1870 чи 1871 р. студент медицини Сікорський опублікував в «Киевлянині» статтю в якій звернув увагу, що частина студентів маючи достатні засоби для утримання, одержували допомогу від Університета та «Попечительства о недостаточных студентах» в якості бідних виправляли собі офіційні посвідчення про свою бідність і тим плямуючи усіх студентів, які байдуже ставляться до таких вчинків і позбавляючи дійсно бідних змоги дістати допомогу. Пам'ятаю, що Сікорський у тій статті висловився, що таке ганебне поводження заможних студентів базується на відомій поговорці «чому не вкрасти того, що можна», що одержану допомогу вони витрачають на подарунки знайомим в той час, коли значна частина їх товаришів голодує. Стаття створила сенсацію між студентами й ми стали викривати таких заможних студентів через що, при наступній роздачі допомоги, не було скарг на неправильне призначення допомог»²¹.

Як видно з вищенаведених споминів про життя студентів університету св.Володимира добробут української учнівської молоді за часів П.Куліша не можна вважати достатнім. Заробітки студентів були мізерні, вони погано харчувались, не мали можливості пристойно одягатися, проживали у скрутних житлових умовах.

Разом з тим, найкращим студентам окремих факультетів університет виплачував стипендії. Важливу роль у життєзабезпеченні незаможного студентства виконувало «Попечительство

о недостаточных студентах» яке надавало матеріальну допомогу та підшукувало заробіток для студентської молоді. Крім того, слід вказати, що плата за навчання в університеті була помірною, а ректорат за письмовим проханням бідного студента нерідко звільняв від неї на певний термін.

Окремим рядком слід згадати і про життєзабезпечення як лікарського складу так і господарського персоналу медичних установ на території підросійських земель України за часів П.Куліша. Так, у Російській імперії всі військові госпіталі ділились на 5 класів. Відповідно до класу призначався і обсяг фінансування цієї медичної установи.

Зокрема, приміром, величина фінансування Київського військового госпіталю 4-го класу в середині XIX ст. становила 14496 руб. 25 коп. на рік, а Сімферопольського 3-го класу – 9768 руб. 26 коп. Найменшим було державне фінансування Кам'янець-Подільського військового госпіталю 2 класу – 5711 руб. 60 коп. на рік²².

Обсяги грошового утримання медичного персоналу Перекопського військового лазарету в 1867 р. можна показати такою таблицею.

Штат місцевих лазаретів²³

Таблиця 1

Найменування чинів медичного розряду	Число чинів		Річне утримання						Класи по-сад
			Жалування			Столове утрим.			
			Основне	Посил.		Основне	Посил.		
Старший лікар	1	1	414	621		165		8	
Молод.лікар	1		333	498		129		9	
Ст.аптечн.фельдшер	1	1	60	90					
Фельдшер ст.	1	1	60	90					
Фельдшер мол.	2	1	36	54					
Господарського розряду									
Офіцер завідуючий лазаретом	1		По чину			200			
Писар старший	1		36	54					
Писар молодший	1		24	36					

Лазаретний наглядач	1		24		36			
Лазаретних служителів по 1 на 8 хворих			2	70	5	25		
Кухарі, пекар хлібу та чорнороб	4	3	2	70	5	25		

Як видно з таблиці, величина грошового жалування лікарів та молодшого медичного персоналу напряму залежала від класу посади, яку вони обіймали. Крім того, до основного жалування прибавляли ще й столові гроші які обраховувались окремою статтею витрат. До того ж грошове утримання лікарів було двох видів – основне та посилене. Посилене утримання призначалось на випадок військових дій та епідемій. Діапазон обсягів грошового утримання медичного персоналу лазаретів був досить значний.

Представляє науковий інтерес і грошове утримання господарського персоналу військових госпіталів. За віднайденими нами архівними документами можна побудувати таку таблицю підвищення грошового утримання господарського персоналу військових госпіталів у 1867 р.

Розрахунок витрат на прибавку утримання чинам господарського розряду²⁴

Таблиця 2

Посада	№ класу	За проєктованим штатом призначено		На засіданні 21 жовтня передбачено призначити		Більше проти попереднього утримання	
		Утримання	Столових	Утримання	Столових	Утримання	Столових
Смотрителям	IV	700	540	1000	1400	300	860
	III	550	540	900	1200	350	660
	II	400	420	800	1000	400	580
	I	400	300	700	800	300	500
Комісарам	IV	400	300	550	400	150	100
	III	400	300	550	400	150	100
	II	400	180	550	400	150	220
	I	350	144	550	400	200	256
Бухгалтерам	IV	400	300	700	300	300	
	III	400	200	700	300	300	100

	II	400	200	700	300	300	100
	I	400	200	700	300	300	100
Письмо- водителем	IV	350	150	400	150	50	
	III	350	150	400	150	50	

Як свідчать вищенаведені дані, грошове утримання чинів господарського розряду військових госпіталів було вищим порівняно з жалуванням медичного персоналу військових лазаретів. До того ж передбачалось його істотне збільшення.

За часів П.Куліша основну масу населення тогочасної України складало селянство. То ж дослідження життєзабезпечення саме цієї верстви населення має неабиякий науковий інтерес. Добробут селянських сімей напряму залежав від наявності орної землі та урожайності основних сільськогосподарських культур.

Особливістю життєзабезпечення сільського населення було те, що воно ведучи переважно натуральний спосіб господарювання споживало зазвичай лише продукти власного виробництва. Разом з розвитком товарно-грошових відносин асортимент споживання харчових продуктів селянами все більше урізноманітнювався, оскільки їх господарства все більше втягувалися в орбіту ринку і поступово їх виробництво все більше набирало товарного характеру. Крім того, на споживання селянами харчових продуктів, безпосередньо впливали економічні кризи урожайності та наявності у них землі. Згідно тверджень І.Ігнатовича у першій половині XIX ст. на 9 урожайних років припадав 1 неврожайний, крім того 2 рази на 10 років в окремих місцевостях траплявся частковий неврожай. З 1830 по 1845 рр., практично, 8 років підряд були погані врожаї по всій Росії. Саме тому у 1833–1834 рр. та 1839–1840 рр. уряд був вимушеним витратити на народне продовольство 75,5 млн. руб. За часів царювання Миколи I голодними були 1833 р., 1839–1840 рр., частково з 1844 по 1847 рр. та 1851 р.²⁵

Стосовно ж економічних криз, то на думку О.Ф.Яковлева загального перевиробництва, як масового явища в дореформений період ще не відмічалось²⁶. За його твердженням перша циклічна криза, яка негативно вплинула на добробут всього на-

селення Росії відбулася в 1857–1858 рр.²⁷. Під час неврожаїв селянам доводилось обмежувати себе в харчуванні і, нерідко, голодувати. Для уникнення голоду селяни робили громадські оранки, створювали запасні «Магазини»²⁸.

При дослідженні якості та раціонів харчування представляє суттєвий інтерес хоча й побічний, але такий важливий показник як вартість продуктів. У зв'язку з цим доцільно простежити коливання ціни на головні зернові культури як у всій Російській імперії так і в центральній частині українських земель.

Динаміка ціни на четверть жита в губерніях підросійської України в 1846–1855 рр. (у коп. сріблом)²⁹

Таблиця 3

№ п/п	Губернії	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855
1	Волинська	250	256	285	294	234	285	250	420	518	721
2	Подільська	238	282	317	354	294	358	311	313	366	450
3	Київська	190	217	242	245	201	262	152	199	282	443
4	Чернігівська	269	218	269	291	215	169	163	246	311	395
5	Полтавська	170	179	280	273	234	188	135	164	229	365
6	Харківська	200	250	310	420	245	259	179	211	215	353
7	Херсонська	288	347	381	400	293	310	264	250	337	432
8	Таврійська	255	336	357	463	319	395	295	309	229	544
9	Катеринославська	175	218	365	430	411	430	211	208	221	338

Як видно з таблиці, найвищою середня ціна на жито була в Подільській губернії, а найнижчою – на Київщині. Це зумовлювалось урожайністю регіонів. Протягом року найнижчою, як правило, ціна була восени відразу після жнив. Взимку вона поступово зростала і досягала найвищої межі навесні під час посівної.

Узагальнюючи вищенаведені дані відзначимо, що хліб поступово дорожчав. Причинами подорожчання хліба сучасники вважали:

- а) поступове збільшення державних податків;
- б) зростання міст і розширення прав міщан на промисли;
- в) характер тодішньої торгівлі (практика відкупів, перепродаж зерна, страйки торгівців, зростання державних закупівель) зростання вивозу хліба на ін.³⁰.

Для більш повної картини споживання селянами продуктів харчування доцільно навести бюджет витрат селянської сім'ї. Так, за даними І.Фундуклеєва в 1846 р. в Чигиринському повіті Київської губернії протягом року селянська сім'я споживала в середньому наступну кількість продуктів:

Річне споживання продуктів харчування однієї селянської сім'ї у Чигиринському повіті Київської губернії у 1846 р.³¹

Таблиця 4

№ п/п	Назва продукту	Кількість спожитих припасів	Міра ваги чи об'єму	Вартість в руб.	№ п/п	Назва продукту	Кількість спожитих припасів	Міра ваги чи об'єму	Вартість в руб.
1	Жито	15	чет-верть ³²	27,2	11	Пшоно	5-3	чет-верть	19,2
2	Гречка	6	чет-верть	12,12	12	Просо	3-4	пуд ³³	5,67
3	Горох	2	чет-верть	4	13	Ячмінь	6-2	пуд	9,2
4	Картопля	11-7	чет-верть	9	14	Буряки	40	відро	2,4
5	Морква	3,5	чет-верть		15	Капуста	15	відро	1,5
6	Квасоля	3	чет-верть		16	Огірки	8	відро	0,8
7	Цибуля	1,5	пуд	0,45	17	Сіль	6	пуд	3,6
8	Риба	1,7	пуд	2,8	18	Сало	3	пуд	9
9	Олія	6	кварта ³⁴	1	19	Яловичина і свіже м'ясо	3	пуд	3,3
10	Хлібне вино	3,5	відро	6,12	20	Домашні птахи і поросята	20	шт.	4
Всього									121,36

З даних таблиці видно, що головним предметом споживання все ж таки залишалось жито. На моркву і квасолю автор не вказав ціни, вважаючи що їх селяни вирощують на присадибних ділянках. Цікаво те, що у споживанні селянської сім'ї дослідник не зафіксував ніяких дорогих продуктів (маку, цукру, меду, перцю та ін.).

Якщо селянська сім'я у середньому нараховувала 4 осіб з яких лише двоє були працездатними то виходить, що в середнь-

ому вартість харчування одного селянина на рік становила 27,84 руб. Необхідно врахувати, що вказана сума була в асигнаціях, то в срібних рублях вона мала б бути, відповідно до курсу значно нижчою. Дійсно, далі автор пише, що замість 10 руб. сріблом на душу переважна частина селянських господарств витрачає продуктів не більше, як наполовину³⁵.

Дослідники відзначають, що селянці на харчування завжди планували на $\frac{1}{4}$ менше ніж працюючому селянину, а саме – 8,385 руб. Двом непрацюючим разом припадало у півтори рази проти одного чоловіка – селянина – 16,5825 руб. Таким чином, бюджет витрат на харчування однієї сім'ї в рік становив 36,6525 руб.³⁶ Очевидно, що ця сума наведена в сріблі.

Узагальнюючи наведені нами факти по забезпеченню сільського населення України в першій половині ХІХ ст. слід привести думку сучасника тих часів: «...до прокладення залізничних шляхів, місцеве виробництво направлялось виключно на задоволення місцевих потреб. Гроші і залізниці, пробивши собі шлях в яку-небудь віддалену місцевість, відразу піднімають ціни, як на предмети першої необхідності (хліб та ін.), так і на ті товари, котрі задовольняють трошки більш розвинені потреби і споживання яких виражає певну достатність, як, приміром, на рибу, м'ясо, яйця, дичину, фрукти та ін. Останні, як більш доступні, потроху зовсім зникають з місцевого споживання. Проте, цього мало: перестаючи задовольняти місцеві потреби, їх виробництво може розвиватися, а відповідно, позбувшись місцевого збуту, продукти все більше віддаляються від виробників... Життєві припаси, майже постійно підвищувались у ціні, тоді як ціни на предмети мануфактурної промисловості і такі товари, як бавовник, цукор, кава та ін. надзвичайно дешевшають... артишоки, спаржа та ін. є порівняно дешевшими ніж харчові продукти першої необхідності»³⁷.

Не менш радикально критикував розвиток ринку і інший сучасник І.Кашкаров доводячи, що: «...картопля (яка набувала все більшого поширення в Україні) викликає малокров'я»³⁸. На думку сучасників на скорочення споживання продуктів харчування селянами вплинули: зростання населення, збільшення

експорту зернових, розвиток банків³⁹. Вплив розвитку товарно-грошових відносин на загальне споживання І.Кашкаров коментував так: «... на скільки не є еластичним функціонування шлунку, але й цій здатності є певні межі; споживання досягає «мінімуму», нижче котрого воно опуститися не може, проте, під час боротьби шлунок віддав значну частину поля битви грошам, а останні, раз завоювавши що-небудь вже не відступлять»...⁴⁰. Зі щемом у серці він констатував: «Виродження можна визначити як поступову зміну будови, при якій організм стає здатним пристосовуватися до все меншої кількості змін життєвих умов, до того ж до умов меншої складності»⁴¹.

Підсумовуючи сказане, слід відзначити, що за часів П.Куліша, як обсяги споживання харчових продуктів сільським населенням України, так і його асортимент поступово суттєво змінювалися. Разом з розвитком товарно-грошових відносин в раціонах харчування селян все більше місце посідали нові продукти котрі пропонувалися в ті часи ринком (картопля, чай). Через зростання експорту зернових, їх продукти у селянському харчуванні поступово зменшувались. Разом з зростанням майнової диференціації сільського населення, більш заможні люди мали змогу більш повно і якісно задовольняти потребу у продовольчих продуктах. Ті ж, хто був незаможний не мали змогу здійснювати своє харчування повною мірою. Крім того, цей фактор підсилювало прагнення нижчих верств сільських мешканців до грошової форми багатства, що призводило до скорочення споживання якісних продуктів. Негативно позначалося на загальному добробуті селян зростання задоволення квазіпотреб, тобто вживання алкоголю та тютюну. У цілому ж харчування населення погіршувалось під час неврожайів, війн (коли держава здійснювала масові закупівлі продовольства) та ін.

Крім продуктів харчування, важливим показником життєзабезпечення сільського населення за часів П.Куліша було споживання одягу та взуття, що, фактично, є другою потребою людини серед загального переліку. Величина споживання одягу та взуття сільськими жителями залежала від таких факторів як вік, стать, соціальний стан, національність та ін. Безперечно, що

жінки споживали вищезазначені товари в більшій мірі, ніж чоловіки. На одяг дітей та людей похилого віку видатки були значно нижчими через те, що він був дешевшим. Сировиною для матеріалів, з яких виготовляло одяг селянство у першій половині XIX ст., були рослинні волокна та шкіри тварин (з хутром або без нього). Саме в цей час в Україні на ринку з'являються фабричні тканини, та все ж частка домотканого одягу у споживанні сільського населення залишалась домінуючою. Дорогі фабричні тканини купували насамперед найзаможніші селяни, як правило, на ярмарках та базарах котрих було вдосталь в містах України. За підрахунками І.О.Гуржія напередодні реформи 1861 р. у містах України налічувався 1241 базар (1 раз на тиждень у 34 містах, 2 рази – 41 місті, 3 рази – 13 міст, щоденно – 9 міст)⁴². Переважна частина сільського населення носила відповідний український етнічний костюм, який був помітно диференційований у соціальному відношенні.

Незаможні селяни влітку, як правило, ходили босими. З настанням холодів взували постолы, котрі плели з липового або дубового лика. Більш заможні носили черевики, чоботи або валянки.

У середині XIX ст. забезпеченість одного селянина одягом була такою:

Витрати на забезпечення українського селянина одягом та взуттям в середині XIX ст.⁴³

Таблиця 5

Назва	Період експлуатації у роках	Вартість у руб.
Кожух	3	6
Свита	2	3
Білизна	1	1
Нижня білизна	1	0,75
Чоботи (1 пара та 1 пара головок)	1	1,5
Шапка, рукавиці, пояс	3	0,55
Всього:		12,8

Як видно з таблиці найдорожчим був верхній одяг та взуття, які найдовше експлуатувались.

Узагальнюючи вищенаведені дані, варто зауважити, що забезпеченість селян одягом була набагато біднішою, порівняно з купцями та ремісниками. Разом з тим, сільські жителі витрачали на одяг та взуття набагато менше грошей, оскільки користувалися одягом домашнього виробництва, а ткацький верстат був майже в кожній селянській родині. Крім того, характерною особливістю споживання одягу селянами було те, що поступово все більшої популярності набували мануфактурні та фабричні вироби. Сучасник тих часів про це говорив так: «...місцями дівчата стидаються кружка водити, якщо у них немає шовкового або вовняного сарафану, а хлопці не йдуть гуляти, якщо не можуть придбати собі сюртука та жилета з тонкого сукна...»⁴⁴.

Загальна картина життєзабезпечення сільського населення була б не повною якщо не згадати про житло. Так, згідно даних І.Фундуклеєва, селянські будівлі склалися з хати для проживання, стодоли, хліву та клуні. Так, згідно кошторису витрати на будівництво селянської хати становили 20,95 руб. Якщо додати витрати на перевезення матеріалів сума без врахування вартості перевезеного лісу, становитиме 32,99 руб.⁴⁵ У цілому ж вартість спорудження всіх господарських будівель тяглого селянського господарства становила 91,21 руб.⁴⁶.

Надзвичайно складно визначити доходність селянських господарств. Однак, за допомогою статистичних даних та побічних джерел спробуємо реконструювати загальну картину. Перш за все, слід відзначити, що різні види сільськогосподарських робіт мали різну вартість. Крім того, визначення доходів селян ускладнюється ще й тим, що лівова частина розрахунків за виконані роботи здійснювалась натуральними продуктами.

Так, за даними І.Фундуклеєва в Київській губернії в 1846 р. один день роботи коштував: чоловіка з парою волів або конем влітку – 23 коп., а взимку – 18 коп.; жіночої влітку – 9 коп., а взимку – 7 коп. Вартість обробітку 1 десятини зерна разом із збиранням та обмолотом становила 5 руб. 54,5 коп.⁴⁷. У середньому по губернії витрати на обробіток 1 десятини становили 17,81 руб.⁴⁸ У період проведення реформи 1861 р. на Київщині вартість обробітку 1 десятини озимого хліба становила 13,41

руб., а ярового – 7,35 коп. Чистий дохід з 1 десятини озимої пшениці становив 11,5 руб., ярової – 3 руб., а жита – 2,5 руб.⁴⁹.

Загалом, ті селяни які наймалися працювати до господаря отримували близько 15 руб. сріблом на рік. З цієї суми 5 руб. йшло на податки, а відкладаючи 10 руб. сріблом щороку селянин пропрацювавши 7 років міг обзавестись власним господарством⁵⁰.

Представляє значний інтерес вартість різних сільськогосподарських робіт. Приміром, день роботи пішого сіяча коштував 20–30 коп.; косаря – 40; молотника – 20 взимку і 40 влітку. Жіноча робота цінилася нижче. Так, один жіночий день виконання бур'янів цінився в 15–30 коп.; жати зернові – 40; в'язати снопи 0–30⁵¹. Робота пасічника по обслуговуванню 200 колод крім натурального утримання та харчів цінилася в 10 руб. сріблом на рік⁵².

В цілому за 60 літніх днів чоловічої роботи піший селянин міг заробити 18 руб., а за 90 зимової – 16,2 руб. Селянка за 100 літніх днів могла заробити 25 руб., а за 50 зимових – 7,5 руб. Таким чином, селянська сім'я з двох працездатних осіб протягом року і середині XIX ст. могла заробити 62,7 руб.⁵³.

Узагальнюючи вищенаведені дані по життєзабезпеченню українських селян за часів П.Куліша слід сказати, що ціни на продукти харчування поступово зростали, але раціон харчування сільського населення значною мірою урізноманітнювався. Вартість предметів широкого вжитку та товарів довгострокового використання поступово знижувалась. Справа в тому, що саме в цей період в Україні відбувся технічний переворот який зумовив зростання використання у промисловості машин і запровадження масового фабричного виробництва, що в свою чергу призвело до поступового здешевлення фабричних товарів. Аналіз житлового забезпечення сільського населення свідчить, що сільське житло не було занадто дорогим, проте будувалося воно досить довго, адже крім хати ще зводились господарські будівлі.

Загальна картина життєзабезпечення була б не повною якщо не згадати про транспортне забезпечення. У цьому плані слід вказати, що за часів П.Куліша між містами здійснюється

регулярне диліжансне сполучення. Так, у другій половині XIX ст. вартість проїзду у диліжансі сполученням Київ–Чернігів у I класі становила 4 руб., у II – 3 руб., а за кожний пуд поклажі треба було платити 50 коп. Аналогічне сполучення було встановлено і м. Києва з м. Житомиром. За цим маршрутом вартість проїзду у I класі була 3 руб. 50 коп., у II – 2 руб. 50 коп. та за поклажу треба було платити по 40 коп. за 1 пуд. Значною пільгою у диліжансному сполученні було безкоштовне провезення ½ пуда поклажі на кожний куплений білет⁵⁴.

Починаючи з другої половини XIX ст. розпочинається будівництво залізничної мережі. Разом з її розвитком зростало і забезпечення споживачів у потребах пересування між містами та країнами. Залізничний транспорт відразу почав набувати популярності серед пасажирів, оскільки він був більш швидким, ефективним і дешевшим порівняно з гужовим.

Свої інформаційні потреби за часів П.Куліша споживачі задовольняли переважно друкованою продукцією. Її ринок поступово зростав і розширювався. На першому місці в цьому плані перебували газети, адже їх кількість і обсяги їх тиражів протягом XIX ст. зростала високими темпами. Разом з розвитком книгодрукування і зростанням пропозиції ринок друкованих видань самого різноманітного ґатунку поступово насичувався.

Узагальнюючи вищенаведений матеріал у якості висновку нашого дослідження хотілось би виділити наступні моменти.

По-перше, життєзабезпечення П.Куліша протягом його життя було різним. За нашим переконанням, коли мислитель переживав матеріальну скруту йому доводилось скорочувати обсяги свого споживання. Проте, після зайняття ним високих посад в управлінському апараті Російської імперії в Польщі рівень його доходів істотно зріс, що дозволило йому не лише поступово розрахуватися зі своїми кредиторами, а й вийти на достатній рівень споживання.

По-друге, детальне вивчення матеріального становища студентів та лікарів за часів П.Куліша засвідчує ту закономірність, що представники студентської молоді нерідко проживали у доволі скрутних матеріальних умовах, однак як благодійні ор-

ганізації так і адміністрація навчальних закладів намагалися поліпшити їх життєзабезпечення. В галузі оплати праці медичних працівників спостерігались істотні зрушення. Справа в тому, що диференціація заробітної плати була доволі значною, адже утримання вищого персоналу медичних установ у сотні разів перевищувало доходи допоміжного персоналу. Крім основного грошового жалування вони в залежності від обійманої посади отримували доплати у вигляді столових грошей. Поступово, разом з розвитком медичного забезпечення заробітна плата всіх категорій медперсоналу зростає.

По-третє, ретельний аналіз динаміки сфери життєзабезпечення сільського населення засвідчує, що разом із зростанням ринкових відносин ситуація помітно покращувалась. Поступово вдосконалювалось харчування. Зростало споживання цукру, картоплі, делікатесів, приправ та ін. Разом із соціальними та економічними змінами, які були спричинені промисловим переворотом, відбувалось поліпшення споживаного одягу та взуття. Ціни на ці вироби були прийнятними оскільки розвиток машинного виробництва спричинив до впровадження великих масштабів випуску товарів масового споживання.

Разом із зростанням науково-технічного прогресу у галузі транспортного забезпечення відбувалась заміна гужових перевезувних засобів на механічні, а користування ними було більш дешевим і якісним.

¹ Экономическая энциклопедия. – М., 1980. – С. 238.

² Кордуба М. Причины до урядничої служби Куліша (від губернського секретаря до надвального радника). – Вирізка б.м., б.р. – С. 327–328.

³ Там само – С. 332.

⁴ Там само – С. 333.

⁵ Там само – С. 334.

⁶ Там само – С. 335.

⁷ Там само.

⁸ Там само – С. 349.

⁹ Там само – С. 353.

¹⁰ Там само – С. 355.

¹¹ IP ЦНБ. – Ф. 51. – Спр. 345–385 (Переписка С.М.Ходецкого с книжными магазинами Д.Е.Кожанчикова, А.Смирдина, И.Глазунова, Салаева и др. о продаже его книги «Уроки естественной истории для учащихся девиц и юношества, письмо художника Петорва об издании атласа для нее и др. материалы. 1859–1861 гг.) – 91 арк.

¹² Там само. – Спр. 345 (Расходы по изданию «Уроков естественной истории») – Арк. 1, 2 об.

¹³ Кордуба М. Назв. праця. – С. 341.

¹⁴ Макаров А. За отопление двухкомнатной квартиры школьный учитель платил хозяину дома около 20 рублей, что составляло четыре процента его годового заработка. В старину киевляне предпочитали кирпичные дома деревянным, в которых легче было переносить морозы // Факты – 2009. – 13 октября, вторник. – С. 12.

¹⁵ Відро, російська дOMETрична міра об'єму рідин = 12,3 л// Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 202.

¹⁶ Макаров А. Бедные киевляне с утра ломали голову над вопросом: купить ведро воды за две копейки, чтобы приготовить чай или борщ, или же поесть хлеба на эти деньги? Первые коммунальные тарифы появились в городе после открытия водопровода. Вода стала стоить в восемь (!) раз... дешевле, чем во времена частных водовозов // Факты – 2009. – 26 мая, вторник. – С. 10.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. – С. 14.

¹⁹ Кордуба М. Назв. праця. – С. 346.

²⁰ IP ЦНБ. – Ф. X.– Спр. 18193 («Спомини про Київський університет 1868–1872 роки» Машиноп. 20 арк.) – Арк. 9.

²¹ Там само – Арк. 14–17.

²² Там само. – Ф. 198, № 39. Об издержках на содержание военного госпиталя. Доклад. – Арк. 6 обор.

²³ Там само – Арк. 11, 11 обор., 12.

²⁴ Там само – Арк. 8.

²⁵ Игнарович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – М., 1910. – С. 6; Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. – М., 1955. –

С. 15; Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. – М. 1855. – С. XII.

²⁶ Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. – М., 1955. – С. 15.

²⁷ Там само. – С. 31.

²⁸ Игнатович И.И. Названа праця. – С. 7, 9.

²⁹ Побудовано на основі: Егунов А.Н. Названа праця. – С. 41; Коваленко Н.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX века (опыт количественного анализа). – М., 1974. – С. 394–395. (Варто відзначити, що наведені в цих роботах ціни за 1847–1853 рр. є різними і не відповідають одні одним. Оскільки робота Егунова є більш ранньою по часу створення, масмо схильність стверджувати, що його показники є більш вірогідними. – В.М.)

³⁰ Николай Он. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. – СПб, 1893. – С. 38; Егунов А.Н. Названа праця. – С. VIII.

³¹ Взято з: Фундуклеев И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. II. – СПб., 1852. – С. 384.

³² Четверть = 6 пудів, або =209,91 л //Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 1093.

³³ 1 пуд = 40 фунтів=16,38 кг// Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 1093.

³⁴ Кварта (від лат.gurta (pars) – четверть) – одиниця об'єму. У Польщі кварта – 1 л // Большой энциклопедический словарь. Т. 1. – М., 1991.– С. 199.

³⁵ Фундуклеев И. Указ. соч. – С. 385.

³⁶ Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб., 1867. – С. 69.

³⁷ Николай Он. Указ. соч. – С. 57–58.

³⁸ Кашкаров И. Нужды русского народа. – СПб., 1880. – С.58.

³⁹ Николай Он. Указ. соч. – С. 38.

⁴⁰ Кашкаров И. Указ. соч. – С. 62.

⁴¹ Там же.

⁴² Гуржий И.О. Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII – первой половине XIX вв. и их роль в развитии товарного производства // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России (Сборник статей к 75-летию ак. Н.М.Дружинина). – М., 1961. – С. 101.

⁴³ Складено на основі: Воейков Д., Загоскин В. Указ. соч. – С. 70.

- ⁴⁴ Николай Он. Указ. соч. – С. 39.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Фундуклеев И. Указ. соч. – С. 45.
- ⁴⁸ Там само. – С. 59.
- ⁴⁹ Воейков Д., Загоскин В. Указ. соч. – С. 55–56.
- ⁵⁰ Фундуклеев И. Указ. соч. – С. 382.
- ⁵¹ Воейков Д., Загоскин В. Указ. соч. – С. 71.
- ⁵² Фундуклеев И. Указ. соч. – С. 86.
- ⁵³ Воейков Д., Загоскин В. Указ. соч. – С. 73.
- ⁵⁴ Киевский листок объявлений. – 1877. – № 19. – С. 3.